

МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ИНСТИТУТИ ШАКЛЛАНИШИ

Исоқов Ойбек Қобилжон ўғли

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

магистратура босқичи битирувчиси

e-mail: isoqovoybek0711@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8098-5340><https://doi.org/10.5281/zenodo.22686975>

Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот методи ҳар қандай ҳуқуқий институтнинг ҳозирги ҳолатини чуқур англаш учун унинг генезисини ўрганишни тақозо этади. Маҳаллий давлат ҳокимияти институтининг тарихий тараққиёт йўлини даврлаштиришда икки асосий мезондан фойдаланиш мумкин: биринчиси — сиёсий-ҳуқуқий тизимнинг ўзгариши, яъни давлатнинг умумий конституциявий қурилиши (империя, совет, мустақиллик даврлари); иккинчиси — ҳокимият ваколатларининг марказлашув даражаси, яъни ижроия ва вакиллик функцияларининг бир шахсда жамланганлиги ёки бир-биридан ажратилганлиги. Ушбу икки мезон мажмуи асосида тўртта асосий даврни аниқ ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи босқич — чор Россияси даври (1867–1917 йиллар) — Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув модели билан тавсифланади. 1867 йилда ташкил этилган ушбу маъмурий-ҳудудий бирлик 1886 йилги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги Низом асосида тартибга солинган бўлиб, унга кўра генерал-губернатор ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини ўз қўлида бирлаштирган мансабдор шахс ҳисобланган — у бир вақтнинг ўзида подшо ноиби, ҳарбий округ қўмондони ҳамда бош маъмурий раҳбар вазифаларини бажарган. Вилоят даражасида ҳарбий губернаторлар, уезд даражасида эса уезд бошлиқлари ҳам шунга ўхшаш — ҳарбий ва фуқаролик функцияларини бирлаштирувчи — тамойил асосида фаолият юритган.

Ушбу даврда маҳаллий аҳоли манфаатларини ифода этувчи мустақил вакиллик органи институционал шаклда деярли мавжуд эмас эди — мустамлакачилик маъмурияти манфаатлари биринчи ўринда турган, маҳаллий бошқарув эса фақат қуйи (маҳалла, оқсоқоллик) даражасида, чекланган ваколатлар билан сақланиб қолган эди. Айнан шу давр — ҳудудий бошқарувда ҳокимият ваколатларининг бир шахсда жамланиши анъанасининг тарихий илдизи сифатида баҳоланиши мумкин, чунки кейинги барча даврларда ҳам ушбу модел турли шаклларда такрорланган.

Иккинчи босқич — совет даври (1917–1991 йиллар) — расман бошқача ёндашувга асосланган эди. “Бутун ҳокимият Советларга” тамойилига кўра, маҳаллий Советлар (кенгашлар) юқори орган, ижроия қўмиталар (исполкомлар) эса улар томонидан сайланадиган ва уларга ҳисобдор бўлган бўйсунувчи орган деб эълон қилинган эди. 1924 йилда миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида ташкил топган Ўзбекистон ССРнинг 1937 ва 1978 йилги Конституциялари ҳам ушбу тамойилни расман мустаҳкамлаган. Формал-юримдик жиҳатдан бу — фузия моделининг ўзига хос, “вакиллик устунлиги” шаклидаги кўриниши эди.

Бироқ амалиётда коммунистик партиянинг номенклатура тизими орқали амалга оширилган қаттиқ марказлашув советларнинг мустақил қарор қабул қилиш имкониятини деярли йўққа

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

чиқарган эди. Партия комитетлари раҳбарлари амалда маҳаллий ижроия ҳокимиятининг ҳақиқий раҳбарлари ҳисобланиб, расмий совет тузилмалари кўпинча декоратив функцияни бажарган. Натижада расмий моделнинг ҳақиқий ҳокимият тақсимолига мос келмаслиги ҳолати юзага келган — бу совет давлат қурилиши назариясидаги энг чуқур ички зиддиятлардан бири ҳисобланади ва кейинги даврга ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Учинчи босқич — мустақилликнинг дастлабки даври (1993–2023 йиллар) — “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги 1993 йил 2 сентябрдаги 913-ХП-сон қонунга мувофиқ ҳоким яна иккала тармоққа — ҳам ижро этувчи ҳокимиятга, ҳам вакиллик органига (унинг раиси сифатида) раҳбар этиб белгиланди. Бу — моҳиятан, чор ва совет даври амалиётининг ўзига хос давоми, яъни ваколатларнинг бир шахсда марказлашуви анъанасининг институционал жиҳатдан сақланиб қолиши эди.

Ушбу давр давомида ҳокимнинг иккиёклама мақоми — бир вақтнинг ўзида ҳам ижроия раҳбари, ҳам вакиллик органи раиси бўлиши — миллий юридик адабиётларда такрор-такрор танқид остига олинган, чунки бу ҳолат назорат қилувчи ва назорат қилинувчи субъектларнинг бир шахсда мужассамлашувига олиб келган. Айнан шу муаммо кейинчалик конституциявий ислохотнинг асосий мотивларидан бирига айланди.

Тўртинчи, ҳозирги босқич (2023–2026 йиллар) — янгиланган Конституциянинг 120-моддаси ва унга мувофиқ 2024 йил 17 октябрда “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонунга киритилган ЎРҚ-976-сон ўзгартиришлар асосида ҳокимлик ва вакиллик органи раҳбарлиги биринчи марта расман ва қонуний равишда бир-биридан ажратилди. Ислохот босқичма-босқич — дастлаб вилоят ва Тошкент шаҳар даражасида 2024 йил октябрь сайловларидан сўнг, сўнгра туман ва шаҳар даражасида 2026 йил 1 январдан — амалга оширилиб, ҳозирги кунда барча ҳудудий даражаларда тўлиқ кучга кирган.

Ўтказилган даврлаштириш шуни кўрсатадики, уч хил тубдан фарқли сиёсий-ҳуқуқий тизим — мустамлакачилик империяси, тоталитар совет тузumi ва мустақил демократик давлат қурилишининг дастлабки босқичи — давомида ҳам ҳокимият ваколатларининг бир шахс ёки органда марказлашуви тенденцияси ажабланарли даражада барқарор сақланиб келган. Бу ҳолат институционал назарияда “йўл боғлиқлиги” (path dependence) деб аталувчи ҳодисанинг ёрқин намунаси сифатида баҳоланиши мумкин — яъни аввалги даврларда шаклланган бошқарув андозалари, сиёсий тизим тубдан ўзгарган тақдирда ҳам, узоқ вақт давомида ўз таъсирини сақлаб қолади.

Хулоса қилиб айтганда, 2023–2026 йиллардаги конституциявий ислохот мазкур асрлар давомида шаклланган анъанани биринчи марта расман ўзгартирди. Ушбу хулоса, бир томондан, танланган тадқиқот мавзусининг илмий янгилигини мустаҳкамласа, иккинчи томондан, ислохотни амалга оширишда институционал инерциянинг мумкин бўлган қаршиликларини олдиндан башорат қилиш заруратини кўрсатади — чунки уч аср давомида шаклланган бошқарув одати бир кечада ўзгармайди, унинг амалий мустаҳкамланиши узоқ муддатли ва изчил институционал ишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Тошкент, 2023.

2. “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонун, 1993 йил 2 сентябрь, 913-ХП-сон (2024 йил ЎРҚ-976-сон таҳририда).
3. “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги Низом, 1886.
4. Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими тарихига оид тарихий-ҳуқуқий манбалар.
5. Совет давлат қурилиши ва маҳаллий советлар тизими тарихига оид илмий адабиётлар.
6. Эрмашев Ж.М. Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш: PhD дисс. автореф. — Нукус, 2021.